

بازشناسی الگوی معماری مسجد

محمدسعید فهندژسعدی: کارشناسی ارشد معماری، مؤسسه آموزش عالی حافظ شیراز، ایران
 Ms_Fahandezh@yahoo.com

چکیده

با نگاه به سرگذشت دین اسلام و فاصله گرفتن از صدر آن شاهد تکثر در برداشتها و تفسیرهای گوناگون از اصل دین و سخنانی که پیامبر اسلام حضرت محمد(ص) بیان می‌کردند هستیم. طبیعتاً این برداشتها و تفسیرهای متفاوت از دین و بیانات حضرت رسول(ص) نه تنها باعث پیدایش چند دستگی در دین مبین اسلام شد، بلکه تعاریف جدیدی از دین پدید آمد که در تمامی اصول زندگی مسلمین از جمله هنر مسلمانان تأثیرات زیادی گذاشت. بنابراین هنرمندان و بالخصوص معماران مسلمان در آفرینش آثار خود هر کدام بنا به برداشتهای فرقه و گروه خود از اسلام دست به ساخت اثر هنری می‌زدند، هرچند همگی آنها در اصل کلمه اسلام وحدت داشتند. در این مقاله برآنیم تا با روش تحقیق توصیفی _ تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه‌ای، با رویکرد استنتاجی ارتباط امر نیایش با معماری و الگوی فضایی و مکانی‌ای که پیامبر اسلام با ساخت مسجدالنبی ارائه کرد را از منظر درون دینی بیان نماییم. برای این منظور فهم چپستی و چگونگی ساخت مسجد باتوجه به مفاهیم اخذ شده از قرآن و احادیث مهم می‌نماید. بنابراین پرسش این است که مسجد کجاست و چگونه می‌توان آن را درک کرد؟ و چگونه می‌توان مفاهیم و اصول ارائه شده در ساخت مسجدالنبی توسط پیامبر را در ساخت مساجد معاصر به کار گرفت؟. نگاهی تاریخی به معماری مسجد گویای این است که در الگوی کالبدی مساجد تغییرات فراوانی به‌وجود آمده است که بعضاً مخالف دستورات اسلام می‌باشد. این تغییرات باعث تهی شدن مفهوم مسجد از معنای اولیه خود و تقابل با مبانی مدنظر حضرت رسول(ص) و امر نیایش در اسلام شده است. نتیجه آنکه می‌باید با خوانش انتقادی مسجد تاریخی و فهم درست از اصول ارائه شده در قرآن و احادیث پیرامون امر نیایش، به الگویی مناسب از رابطه کالبد مسجد به‌عنوان جایگاه نیایش و به‌جا آوردن این امر توسط فرد مسلمان نزدیک شد. هرچند تنوع هنر و معماری در پهنه‌ی جغرافیایی مسلمانان باتوجه به ویژگی‌های سرزمینی اعم از فرهنگ، سیاست، اقلیم و... امری اجتناب ناپذیر می‌نماید.

کلمات کلیدی: معماری مسجد، مسجد پیامبر، بازشناسی مسجد

۱- مقدمه

۱-۱- ادبیات موضوع

"آئین عبادت در اسلام نماز خوانده می‌شود. در انجام این فریضه از همان ابتدای دعوت پیامبر تأکید اسلام بر به جای آوردن دسته جمعی و همگانی کردن آن قرار داشت. بنابراین مسلمانان نیازمند مکانی برای برگزاری نماز جماعت بودند. قرآن در سوره اسراء این مکان را مسجد نامید تا از معابد ادیان غیر الهی متمایز گردد. بدین ترتیب مسجد محل عبادت جمعی مسلمانان گشت و به عنوان مفهومی جدید وارد زندگی آنان شد. به دلیل اهمیت نماز، مسجد نیز جایگاه ویژه‌ای در تفکرات اسلامی یافت و به محض فراهم شدن شرایط -با هجرت به مدینه- نخستین مسجد نیز ساخته شد. با ساخت این مسجد در مدینه، پیامبر مکانی را بنیان نهاد که علاوه بر نقش روحانی و معنوی، کانون فعالیت‌های اجتماعی مسلمانان نیز به شمار می‌رفت. بدین ترتیب در طول تاریخ اسلام، مسجد به عالی‌ترین مرجع پاسخ‌گویی به نیازهای دینی و دنیوی مسلمانان بدل گشت و شاخص‌ترین کالبد شهرسازی اسلامی را شکل داد" (نعمتی و دیگران، ۱۳۹۴: ۷۶)

"در نگاهی ترمینولوژیک می‌توان مسجد را از همه‌ی افزوده‌هایش جدا ساخت و برای آن تنها ارکانی را پذیرفت که بی آنها مسجد دیگر مسجد نیست. می‌توان مسجد را فضایی دانست که انسان در آن به عبادت خداوند می‌پردازد. نه هر خدایی بلکه الله و نه هر انسانی بلکه مسلمان. بر این اساس مسجد را می‌توان سامانه ارتباطی فردی مسلمان با الله قرارداد کرد و برای پذیرش هر افزونه نظری و عملی بر آن در جست‌وجوی دلیل و اثبات بود... یگانه طریق ما در درک رضایت خداوند که چیزی جز حکمت ربوبی او برای کمال بنده نیست، درک دستوره‌های او پیرامون مسجد است. درکی که در کتاب او و سخن پیامبر خاتم او و سیره عملی ایشان و ائمه‌اش قابل جست‌وجوست. سیره‌ای که خود را در طراحی و اجرای مسجدالنبی، مسجد قبا، مسجد سهله و مسجد کوفه به نمایش گذاشته است" (اکبرزاده، ۱۳۹۳: ۱۳۸).

در تبیین جایگاه مسجد دو مؤلفه اساسی کلام و حدیث نقش به‌سزایی دارند که با درک درست از آنها می‌توان به کارکرد اصلی مسجد که همان امر نیایش، قرب به الله و کمال مسلمان است دست پیدا کرد. "مسجد به معنای محل سجود و سجود یعنی به خاک افتادن و خشوع و خضوع در برابر حق تعالی است. مسجد با توجه به آموزه‌های دینی در یک معنای عام به سراسر زمین اطلاق می‌شود؛ اما در شریعت اسلامی، مسجد بنایی است که مسلمان‌ها برای عبادت جمعی خداوند یکتا می‌سازند. نتیجه اینکه موقعیت‌های مختلف محیط طبیعی در قداست مکان‌ها تأثیری ندارد و فعل نماز خواندن نسبت به سیمای زمین استقلال دارد" (نقره‌کار و دیگران، ۱۳۹۰: ۸). در این مقاله سعی بر این است تا با بازشناسی الگوی اصلی مسجد با اتکاء به دستورات صریح قرآن و احادیث پیامبر و ائمه و توجه به الگوی کالبدی ساخت مسجدالنبی به دست پیامبر به یک فهم درست و متناسب با آموزه‌های دینی دست یافت.

۱-۲- اهداف تحقیق

اهتمام به تبیین عناصر اصلی مسجد

فهم چپستی و چگونگی ساخت مسجد با توجه به مفاهیم اخذ شده از قرآن و احادیث

تبیین جایگاه مسجد به عنوان رابط فرد با خدا

۱-۳- فرضیات تحقیق

با نگاه تاریخی به کالبد مسجد و فهم اصول ارائه شده در قرآن و احادیث پیرامون جایگاه نیایش می‌توان به رابطه کالبد مسجد به عنوان جایگاه نیایش و به‌جا آوردن این امر توسط فرد مسلمان نزدیک شد.

شناخت الگوی کالبدی ساخت مسجدالنبی و مفاهیم نظری در نظر گرفته شده در آن توسط پیامبر برای ساخت مساجد معاصر با رویکرد مفهومی می‌تواند راه‌گشا باشد.

۱-۴- سوالات تحقیق

مسجد کجاست و چگونه می‌توان آن را درک کرد؟

چگونه می‌توان مفاهیم و اصول ارائه شده در ساخت مسجدالنبی توسط پیامبر را در ساخت مساجد معاصر به کار گرفت؟

رابطه بین کالبد مسجد و به‌جا آوردن امر نیایش خداوند در این مکان چیست؟

۱-۵- روش تحقیق

در این پژوهش براساس مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و رویکردی استنتاجی به توصیف و تحلیل مسجد و معماری این مکان به عنوان جایگاه نیایش جمعی مسلمانان پرداخته شده است. از حیث هدف، پژوهش حاضر به دنبال رویکرد و نگاهی انتقادی به ساخت تاریخی مسجد و مفاهیم بار شده بر الگوی کالبدی آن می‌باشد. در این مجال ابتدا به تبیین مفهوم مسجد اهتمام داریم، سپس به تحلیل و بررسی معماری مسجد و ساخت مسجدالنبی به دست پیامبر می‌پردازیم و در ادامه با بیان آیات و روایات موجود در رابطه با ساخت مسجد، میزان مطابقت معماری مساجد با این آیات و روایات و الگوی معماری مسجدالنبی را بررسی می‌کنیم.

۲- پیشینه تحقیق

می‌توان گفت مسجد اصلی‌ترین مکان سرزمین‌های اسلامی است که هنرمندان مسلمان در بنای آن اهمیتی ویژه داشته‌اند. به همین جهت نگاه به سیر تاریخی کالبد مسجد و نقش آن در جامعه مسلمین دارای اهمیت است. در مقاله بازشناسی مانایی ماهیت انگاره‌های قدسی در معماری اصیل اسلامی ایران مبتنی بر شناسایی هویت پایدار کالبد مساجد جامع ایرانی، نویسندگان محمدصادق طاهرطولوع‌دل، جمال‌الدین مهدی‌نژاد و علی صادقی حبیب‌آباد (۱۳۹۵) در همین رابطه بیان می‌دارند که "مسجد مهم‌ترین فضای معماری در سرزمین‌های اسلامی است که علاوه بر کارکرد دینی و مذهبی و معنوی همواره از نقش سیاسی، اجتماعی نیز برخوردار بوده است. اهمیت نقش دینی و اجتماعی مسجد موجب شده است که معماران و برخی دیگر از هنرمندان در همه دوره‌های تاریخی تلاش خود را در راه خلق فضایی مناسب و شایسته برای نیایش صرف کنند".

در مقاله استحاله‌ی قداست مسجد، نویسندگان محمد ارغون و فرزانه سجودی (۱۳۷۶) در رابطه با نقش مسجد چنین می‌نویسند "در هر کوششی برای تعریف و درک نقش مسجد بررسی وضعیت حاکم بر مدینه در دوران زندگی حضرت محمد(ص) ضروری است. در سال‌های نخستین ظهور اسلام نیز همچون دیگر مذاهب

مسئله‌ی قداست و جایگاه شناختی و آئینی آن موضوعی مطرح بود. عمل ساخت مسجد برای جامعه‌ی اسلامی در حال پیدایش در مدینه عملی بوده است هم مذهبی و هم سیاسی. در قرآن کریم به صراحت به گروهی رقیب اشاره شده است که در جهت رقابت با مسجد حقیقی پیامبر خدا مسجد خود را برپا کردند. جنبش مذهبی در مرحله‌ی ظهور لازم است مکان‌ها، بناها، آیین‌ها، هنجارها و همچنین سبک لباس پوشیدن مخصوص خود را بنا نهد تا به گروه جدید هویتی متمایز بدهد، هویتی به وضوح متفاوت با هویت دیگران به خصوص آنها که در همان مکان زندگی می‌کنند و از همان نمادها، مفاهیم و متون استفاده می‌کنند. لذا تعیین نقش و کارکرد اصلی مساجد در هر زمان و مکان و توجه به مفاهیم اساسی مطرح در ساخت آن، به منظور اجتناب از انحراف امری مهم می‌نماید.

در مقاله ویژگی معماری مساجد اسلامی سید محمد طریقی (۱۳۷۶) جایگاه نیایش در اسلام که همان مسجد است را چنین توصیف می‌کند: "یک فرد مسلمان در رابطه خود با پروردگار نیاز به مکان خاصی ندارد، زیرا رابطه خداوند - انسان رابطه‌ای فرازمانی و فرامکانی است. زمان و مکان در محدوده‌ی این دنیا است که دارای بار مفهومی می‌شود. در صورتی که انسان نظریه سرشت و ماهیت آفرینشش تنها متعلق به این دنیا نیست. او را بقای دیگری است، از این روست که ساختار معماری مساجد مسلمانان رابطه‌ای تنگاتنگ با این آزادمنشی دینی و حضور معنویت الهی دارد. معماری مساجد بی‌اندازه ساده و بدون تزئین چشمگیری در پیش احساس کنجکاو ما انسان‌ها به جلوه می‌نشیند و در نتیجه هنر را به شکوفایی درمی‌آورد. شکوفایی‌ای که پیامبر در مسجدها کانون قدرت دشمن رویاروی دارالندوه - سنای قریش - سیدوسی‌واند شفیع و معبود قریش را سنگ‌های گنگ و بی‌شعور می‌خواند و بی‌اندکی تردید یا ضعف فریاد می‌زند که همه را به یاری خداوند خوانم شکست".

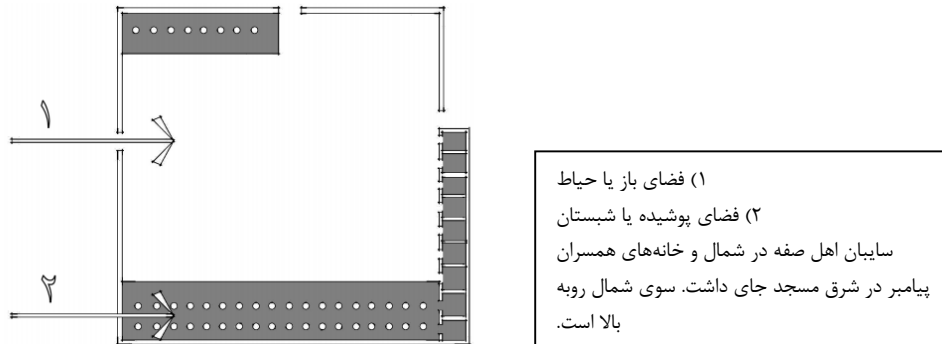
در مقاله تأملی در منظر ادراکی مسجد مبتنی بر رضایت خداوند محسن اکبر زاده (۱۳۹۳) ساخت مسجدالتنبی توسط پیامبر را اینگونه شرح می‌دهد که "وقتی پیامبر طرح مسجد مدینه را در میدان میانی شهر آغاز کرد و شهر را رج به رج بر گرد آن تنید، دستور داد دیوارهای مسجد تا ارتفاع قد آدمی بالا آورده شود و برای درگاه نیز ابعاد شانه‌های انسانی را مدول طرح قرار داد. براین اساس مسجد چهار دیواری سپیدی بود که نمازگزار در هنگام حضور در آن هیچ چیزی از عالم متکثر شهر را به چشم نمی‌دید و قوه باصره‌اش از هرگونه تحریک محیطی پالوده بود. برای طرح کف نیز به ریگزار بستر طرح قناعت کرد. گویی به جای طراحی یک بنا، تمام خاطره آدمی از مفهوم بنا را پاک کرده باشیم. با این حال سختی نماز خواندن بر ریگ‌های تفته از عهده نمازگزاران خارج بود. بنا به درخواست آنان پیامبر پذیرفت تا زیراندازی از برگ خرما بر بستر زمین پهن کنند. چون خطبه‌ها گاه طولانی می‌شد و آفتاب حجاز سخت تابنده بود، باز تقاضای سایه‌بان کردند. حضرت پذیرفت اما شرط کرد که از مصالح دور ریز استفاده شود. تنه درختان بی‌بار و خشکیده برای ستون و زوائد دورریختنی همچون برگ‌های خشک نخل و یا پوستین پوسیده حیوانات که دیگر قابل بهره‌گیری روزندگی روزمره نبود، به عبارت دیگر گونه‌ای معماری پایدار مبتنی بر مصالح بازیافتی، بی‌آن که در صورت مصالح تغییری داده شود و به هر چیزی جز آن که هستند تشبه پیدا کنند. باز درخواست شد که میان مصالح سقف را با کاه گل اندود کنند تا آب باران بر مسلمین نیارد اما این بار پیامبر مخالفت کردند. گویا تن دادن به مقتضیات و ضروریات آسایش اقلیمی نیز حد و حدودی دارد و ایده حداقلی بودن مسجد نباید قربانی این زیاده خواهی‌ها گردد". بنابراین چیزی که به نظر می‌آید ساخت مسجد به عنوان کانون عبادی مسلمانان از نگاه پیامبر راوی وحی به گونه‌ای بوده است که با آنچه در گذر زمان شاهد آن هستیم تفاوت‌های بنیادینی دارد.

در مقاله احکام فقهی و معماری مسجد محسن سرتیپی پور (۱۳۷۹) در رابطه با احکام اخذ شده از سنت و احادیث پیامبر و ائمه پیرامون ساخت مسجد چنین بیان می‌دارد که "در مبحث معماری اسلامی مسجدالتنبی در مدینه به عنوان نقطه‌ی آغازین معماری اسلامی است و چون مسجدالتنبی سنت پیامبر است بنابراین سنت الله محسوب می‌شود. به همین دلیل بسیاری از فقها که راجع به احکام مسجد نظر داده‌اند الگوی مسجد پیامبر را در نظر داشته‌اند و به مواردی مانند پاک بودن، سادگی، ورودی و آستانه، حیاط مرکزی، کیفیت ستون‌ها، سقف مسجد، مسقف نبودن مسجد، شبستان، قبله و... اشاره کرده‌اند". با این وجود که فقها و شارحان حدیث بغضاً در نقل حدیث و صحت و سقم آن در تردید بوده‌اند باز هم توجه به این احکام و احادیث ضروری به نظر می‌رسد.

۳- مسجد به عنوان جایگاه عبادت مسلمانان

اسلام به عنوان دینی تعالی‌بخش و فراهم آورنده کمال انسانی خود را مطرح کرد. بنابراین آنچه که از هنر و معماری متصف به آن بروز و ظهور دارد، می‌باید دربرگیرنده این مفاهیم باشد. "صفات فعل الهی (یا اصول حاکم بر فعل و خلق الهی) از اصلی‌ترین صفاتی هستند که می‌توانند به عنوان صفات معماری اسلامی مطرح شوند. توضیح اینکه از یک سو بر افعال انسان بنا بر باورها و الگوهای اصلی که برای خویش انتخاب می‌کند، اصول و صفاتی مترتب است، و از سوی دیگر بنا به تعالیم اسلامی، انسان خلیفه خداوند در زمین است و با یک مقایسه ساده می‌توان اینگونه نتیجه‌گیری کرد که اعمال انسانی بایستی به صفات فعل الهی متصف باشند و در جهت متجلی ساختن آن صفات شکل بگیرند تا شرط امانت‌داری در خلافت رعایت گردد؛ و نه تنها با فعالیت‌های انسان خدشه‌ای به هماهنگی و تعادل موجود در عالم وجود و طبیعت وارد نیاید، که فراتر از آن امکان تکامل موجودات (و عالی‌تر از آن گرایش مواد به سمت تجرد) در اثر فعالیت‌های انسانی نیز فراهم آید" (عظمتی و همکاران، ۱۳۹۸: ۵۴).

"مسجد و به تعبیر دیگر عبادتگاه مسلمانان تحولی عظیم در معماری ایجاد کرد. مسلمانان همواره کوشیدند تا این مکان مهم عبادی و سیاسی را - که محل اجتماع و تصمیم‌سازی‌های اجتماعی و سیاسی نیز بوده است - به بهترین وجه استوار سازند. براین اساس مسجد دارای جایگاه ویژه‌ای در معماری اسلامی است. نخستین مسجد در اسلام (ن.ک شکل شماره ۱) که به دست پیامبر خدا برپا شد به عنوان کانونی فروزان در مدینه یا یثرب دل‌ها را تا عصر حاضر متوجه خود ساخت. این مسجد که به صورت بسیار ساده ساخته شده بود، چون نگین انگشتری در میان شهر می‌درخشید؛ به ویژه اینکه خانه‌ی پیامبر در کنار مسجد و نیز خانه‌های صحابه در پیرامون آن شکل و ماهیت مدینه را دگرگون کرد. اهمیت برپایی مسجد تا آنجا است که در قرآن کریم عمارت کننده‌گان آن ستوده شده‌اند و حضرت رسول نیز بلافاصله پس از مهاجرت به مدینه به بزرگ‌ترین و مهم‌ترین کار، یعنی ساخت مسجد دست زد. این امر اهمیت و ضرورت چنین اقدامی را روشن‌تر می‌سازد و نخستین کار پیامبر پس از ورود به قبا ساختن مسجد قبا و پس از ورود به یثرب ساختن مسجدالتنبی بود" (فائدان، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

شکل شماره ۱: بازنگاری پلان مسجد پیامبر در اواخر حیات ایشان به نقل از هیلن برند (حجت و ملکی، ۱۳۹۱: ۸)

در تعریف مسجد به‌عنوان مکان عبادت جمعی مسلمانان تنها نگاه صوری و عینی داشتن کافی نیست. آنچه که در فهم این مکان مهم می‌نماید درک معانی عبادت و پرستش پرودگار از منظر اسلام است. آنچه که خداوند آن را به پیامبر فرو می‌فرستد و ایشان به عنوان راوی وحی اعلام می‌دارد می‌تواند در درک این موضوع کمک کند. از همین رو ساخت مسجد به‌مثابه مکانی برای عبادت به دست همین پیامبر و استخراج مفاهیم به‌کار رفته در آن به‌عنوان الگویی مفهومی نه صرفاً صوری می‌تواند برای ما راه‌گشا باشد. "اگر بخواهیم در میان تصاویر خیره‌کننده و شمایل متکثر مسجد، نقطه ثبات و اتکایی بیابیم جز الله، سخن الله و رضایت الله همه چیز تغییر پذیر است. بر این اساس شایسته نیست مسجد را در گونه‌شناسی تاریخی و شکلی آن دفن کرد و یا به باد قرائت‌های هرمنوتیک معمار و جز آن سپرد. یگانه طریق ما در درک رضایت خداوند که چیزی جز حکمت ربوبی او برای بنده نیست، درک دستورهای او و پیروان مسجد است. درکی که در کتاب او و سخن پیامبر خاتم او و سیره‌ی عملی ایشان و ائمه‌اش قابل جست‌وجوست. سیره‌ای که خود را در طراحی و اجرای مسجد النبی، مسجد قبا، مسجد سهله و مسجد کوفه به نمایش گذاشته است" (اکبر زاده، ۱۳۹۳: ۱۳۸). همچنین توجه به کارکردهای انضمامی مسجد که پیامبر نیز در ساخت مسجد با توجه به بستر زمانی و مکانی مدنظر داشتند تا جواب‌گوی نیازهای مسلمین در زمینه‌های مختلف باشد نباید مورد غفلت قرار گیرد. "جایی که در همان آغاز تأسیس شد، تبدیل به مرکز فرمان جامعه در حال رشد مسلمانان گردید. این مکان غیر از عبادت کارکردهای متنوعی چون محل شورا، قضاوت، تقسیم بیت‌المال، مداوا کردن مجروحان جنگ، ملاقات با گروه‌ها و وفود، عقد پیمان‌های سیاسی و اقتصادی نیز داشت و به‌عبارتی دارالحکومه‌ی مسلمانان بود" (قائدان، ۱۳۸۶: ۱۱۱-۱۱۰).

۴- رابطه‌ی معماری و مسجد

ساخت مسجدی که از منظر حقیقت اسلام واجد ارزش باشد کاری سهل و ممتنع است. با این وجود اهتمام به دستیابی فہمی عمیق از مسجد و کارکرد آن برای جامعه‌ی اسلامی دارای اهمیت می‌باشد. آنچه که باید مدنظر قرار گیرد رسیدن به شناخت خداوند از رهگذر قرآن و سنت و به‌کارگیری همین شناخت در امر معماری مسجد است. "معمار مسلمان همواره می‌کوشد در قالب فرمی متعادل، در عین تنوع و پویایی، دورنمایی از مبانی فکری و اعتقادی را به تصویر بکشد؛ بستر ادراک و تأویل مفاهیم فرازمینی و آنچه نیاز معنوی انسان است را در ساختار فیزیکی، اجتماعی، فرهنگی و معنوی فراهم آورد و انسان مطرود و بیگانه را به منزلگه مقصود برساند" (مهدی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۸: ۸۳).

"معماری مسلمانان با الهام‌گیری از مبانی و تفکرات اسلامی که هر نقش و نگاری را مظهر اسمی از اسماء الله می‌داند با چنین تفکری به صورت و دیوار حقیقت و مواد صالح در ورای عوارض و ظواهر می‌پردازد، او هنرمندی است که با این نظر عالم را مظهری از محسوسات می‌داند که هر چه زیبایی و کمال است متعلق به آفریدگار است و بدین صورت سعی می‌نماید در همین راستا حرکت کند و احراز هندسه و طرح‌های هندسی را برای رجوع به خداگرایی استفاده می‌کند، خلاصه همه چیز برای ایجاد فضای روحانی بسیج می‌شود" (بمانیان، ۱۳۸۶: ۴۰). به‌همین دلیل مسجد به‌مثابه محل سجده در برابر خداوند و ارتباط آن با کالبد مسجد به‌عنوان معماری مکان سجده می‌بایست از توجه صرف به صورت آن به دور بود چراکه در نظر اسلام عالم محضر خداست و مسلمان هر لحظه و در هر مکانی می‌تواند خدا را به شهود خویش برساند. با این نگاه می‌توانیم از بند کلیشه‌های برآمده از برساخت‌هایی که به دور از اصل اسلام است رها شده و دست به معماری و ساخت مسجد بزنیم.

۴-۱- معماری مسجد پیامبر

بازآفرینی مفاهیم به‌کار رفته در مسجد پیامبر که خود ایشان وضع کردند نیز می‌تواند ما را در معماری مکان و فضایی مسجد تا حد زیادی یاری بخشد. سادگی و بی‌پیرایگی آن مسجد و درک فضایی که فرد مسلمان با ورود به مسجد پیامبر تجربه می‌کرد بدون شک با آنچه که در طول تاریخ مساجد اتفاق افتاده و تا به امروز مورد گرت برداری قرار می‌گیرد بسیار متفاوت بوده است. معماری مسجد پیامبر اینگونه بود که "ایشان دستور دادند سنگ‌های لاشه را از نزدیکترین کوه بکنند و آنها را در ساخت دیوار بدون ملات، به‌صورت خشکه‌چین بر هم نهند تا به بلندای قد بلندترین مرد عرب درحالی که دست‌هایش را به سوی آسمان بلند کرده، برسد. پس از دیوار چینی روی زمین، روی بخشی از آن را پوشانند. این آسمانه موقتی ساخته شد و در آن از ساخت‌مایه‌هایی که به درد دیگری نمی‌خوردند بهره‌گیری شد، مانند پوست چهار پایان که پناهی در برابر آفتاب سوزان بود. از پده (تنه نخل خشک شده) یا درختان بی بار برای تیر و ستون بهره‌گیری شد. نخل خشکی را به جای پالار (ستون) و سرشاخه‌هایی را به جای قُرسب (تیر) به کار بردند. پس از پوشاندن روی تیرها با نی روی آنها را پوست چهار پایان کشیدند. اندازه این شبستان چیزی نزدیک به ۶۵×۷۵ متر بود. ویژگی‌های نخستین مسجد مسلمانان به انضمام خصیصه‌های مسجدی چون قبا ذهن را متوجه این امر می‌سازد که داشته‌های اولین مساجد را می‌توان در سادگی بسیار، پرهیز از بیهودگی، مردم‌واری و بهره‌گیری از ساخت‌مایه‌های بوم آورد یعنی همان چیزهایی که بعدها در سبک خراسانی شاهد آنیم به‌شمار آورد" (کریمی، ۱۳۸۹: ۹۴).

"صحن مسجد به‌عنوان فضای جمعی، شبستان به‌عنوان تالار شهر و گوشه‌های مسجد به‌عنوان مدرسه، درمانگاه، شوراها حل و فصل اختلافات و... استفاده می‌شد. جلسات بحث‌های نظری در زیر همین سقف شکل می‌گرفت و مسافران برای شنیدن ایده‌های پیامبر به این مسجد می‌آمدند. این درحالی بود که هر روز پنج بار در مسجد نماز جماعت برگزار می‌شد، در ساعاتی از روز مسجد محل تزکیه و تهجد مسلمانان بود و مکان امن خلوتی برای یک مسافر خسته که به مدینه می‌آمد.

این تنوع عملکردی دیدگاه پیامبر را درباره مسجد و نقش آن در جامعه به صورتی نشان می‌دهد که برای جامعه اسلامی امروز نا آشنا و متفاوت می‌آید" (مهدوی‌نژاد و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۶).

"مسجد پیامبر در نهایت سادگی و با استفاده از ساده‌ترین مصالح ساخته شد. باین حال همین فضای ساده نیز برای عملکردهای گوناگونی استفاده می‌شد و هر فعالیت فضای مخصوص به خود را داشت. سادگی و بی‌پیرایگی این مسجد هرگز منجر به بی‌نظمی و تداخل عملکردها نشده بود. بجز دیوار نه‌چندان بلندی که دور زمین مسجد قرار داشت، بخشی از حیاط مسقف بود که برای عبادت و فعالیت‌های جانبی استفاده می‌شد. در مسجد پیامبر کمی دورتر از حجره‌هایی که برای زنان پیامبر مهیا شده بود، اهل صفا زیر سایبان جنوبی مسجد می‌زیستند. اهل صفا همگی از مستمندانی نبودند که برای امرار معاش از طریق صدقات مؤمنان به این مکان پناه آورده باشند. و یا نقل دیگری در اینباره می‌گوید در کنار شبستان زیستگاه ساده و بی‌پیرایه‌ای برای یاران پاکباز و سالخوردگان تهی‌دست که یک‌دم بر دوری پیامبر شکیبا نبودند ساخته شد و پیشگاه سرگشاده و شبستان نیز هموار و با بارویی کوتاه از کوچه و گذری که پیرامون مسجد می‌گذشت، جدا می‌گردید" (همان: ۷۲).

۴-۲- شناخت عناصر الحاقی مسجد بعد از پیامبر

بعد از وفات پیامبر جامعه‌ی اسلامی دچار تشتت و چند دستگی شد. این پراکندگی به مرور در مبانی اعتقادی مسلمانان و فهم اصیل آنها از دین تأثیر گذاشت. در همین راستا تغییرات به وجود آمده در جامعه‌ی اسلامی بر روی معماری مساجد به عنوان مهم‌ترین رکن اساسی حکومتی و شهر اسلامی اثر گذاشت. به طوری که با گذشت دو دهه از فوت پیامبر این تغییرات را به وضوح می‌توانیم ببینیم. "اولین انحراف را معاویه در زمان خلیفه دوم آغاز کرد و کاخ خویش را مسجد خواند. هر چند در همان زمان نیز به امر خلیفه توسعه کمی بر کیفیت مربع گون مسجد ارجح دانسته شد و رمز و راز عمل حضرت رسول علی‌رغم تصریح ایشان از سوی حاکمان فهم نشد و یا مورد توجه قرار نگرفت. در طول زعامت عمویان و عباسیان، دین در خدمت سلطنت قرار گرفت و در نتیجه برای توجیه کاخ‌نشینی، مدام بر مساجد افزونه‌هایی بار شد. افزودن مقصوره به پناه امنیت اما با تزئینات ظریف و مصالح شکننده برای تقدس بخشی به جایگاه خلیفه که خلاف نص صریح دین بود و طلاکاری و نقاشی مساجد و مناره‌های بلند در بنای مساجد افراط را به حدی رساند که با پاک‌رفتن اولین دولت‌های شیعی در ایران برای اثبات قدرت و حقانیت در برابر خلقای عباسی، حکام شیعی نیز به اکراه یا از روی اشتیاق حتی بر بلندمرتبه‌سازی و فخامت مسجد پافشاری کردند. حال آن که پیامبر تصریح کرده بود من مأمور به بلند ساختن مساجد نیستم" (اکبرزاده، ۱۳۹۳: ۱۴۰).

این انحرافات تا جایی ادامه پیدا کرد که مساجد به عنوان مرکز عبادی مسلمانان و ارتباط با پروردگار خویش دیگر از بار معنایی خود تهی شده بودند و به نمادی از تجمل‌گرایی و تفاخر حکومت و خلیفه بدل گشته بودند. چنان که متأسفانه امروزه این تحریفات و الحاقات به عنوان اجزاء جدا نشدنی مسجد پنداشته می‌شود و گاه‌ها معماران و مفسران با آثار خود آن را بسط می‌دهند. "علی‌رغم تأکیدات رسول خدا در حفظ سنت، ما مسلمین سنت او را فهم نکردیم و در آن تصرفات بی‌جا کردیم. دارالحکومه به کنار مسجد رفت و دارالحرب و دارالقضا همگی به کناره رفتند و ساختمان‌های مستقل یافتند. ما برای مساجد سقف زدیم و این سقف‌ها امداد بلندتر و گنبدی کردیم، هر چند در این معماری نگاه دینی حضور داشت اما از اصالت خود دور بود و به امر سنت نبوی بی‌اعتنا مانده بود. ما مساجد را آذین بستیم و از سادگی دور کردیم و این آغاز یک سقوط بود. ما مساجد را با کاخ‌ها قیاس کردیم و در رقابت با امر دنیوی مساجد را از اصالت سنتی خویش بیرون نمودیم و چنان ساختمان‌های باشکوه در مرکز قرار دادیم و این آغاز پیروزی دنیا بر مساجد و غلبه محوریت دنیا بر آخرت در اندیشه مسلمین و در نتیجه آغاز یک شکست بود" (بیگدلی، ۱۳۹۳: ۱۳۶). (ن.ک شکل شماره ۲)

شکل شماره ۲: تزئینات و الحاقات مخالف با دستورات اسلام در مسجد شیخ زاهد و سردر ورودی مسجد جامع یزد (عصر ایران، ۱۳۹۹)

۴-۳- دستورات فقهی، احادیث و روایات در رابطه با معماری مسجد

در دین مبین اسلام علاوه بر قرآن به فرموده پیامبر، سنت نیز در زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان جایگاه ویژه‌ای دارد. با شناخت سنت پیامبر و ائمه بزرگوار که خود آئینه‌ی تمام و کاملی از قرآن می‌باشند ما به عنوان فردی مسلمان می‌توانیم تا جایی که امکانش را داریم و ظرفیت وجودی مان اقتضاء می‌کند تمامی شئون زندگی‌مان را منطبق با این تعالیم و دستورات قرار دهیم. به همین صورت در ساخت مسجد که به گفته قرآن و سنت مهم‌ترین رکن جامعه‌ی اسلامی است را می‌بایست تا جای امکان بلکه تا حد اعلا تلاشمان را برای بهره‌گیری درست و صحیح از این دو یادگار پیامبر به کار گیریم. به همین خاطر توجه به روایات و احادیثی که از پیامبر و ائمه درباره معماری و ساخت مسجد در دست داریم از اهمیت بالایی برخوردار است. باتوجه به اینکه فقه در اسلام نیز از جایگاه مهمی برخوردار است ولی در این نوشتار مورد نگراندگان نیست ما صرفاً به ذکر تقسیم کلی دستورات فقهی به دست علما بسنده می‌کنیم و در ادامه روایات و احادیث شخص پیامبر و ائمه ایشان را ارائه می‌دهیم (ن.ک جدول شماره ۱).

تقسیم بندی تعالیم اسلامی از دیدگاه علما		
معارف و اعتقادات: اموری که هدف از آنها شناخت، ایمان و اعتقاد است که به قلب و دل و فکر مربوط است مانند مسائل مربوط به مبدأ، معاد، نبوت وحی، معاد، ملائکه و امامت	احکام و مسائل عملی: اموری که هدف از آنها این است که انسان در خارج عمل خاصی انجام دهد و یا عملی که انجام میدهد چگونه باشد؛ به عبارت دیگر قوانین و مقررات موضوعه، فقه‌های اسلام کلمه فقه را در این قسم اصطلاح کرده اند و کسانی که تخصصشان در این رشته مسائل بود به عنوان فقها شناخته شدند.	اخلاقیات و امور تربیتی: اموری که هدف از آنها این است که انسان از نظر خصلت های روحی چگونه باشد و چگونه نباشد مانند تقوا، عدالت، وجود، شجاعت، صبر و رضا، استقامت و ...

فقها با برداشت‌های خود از تعالیم و معارف اسلامی هر کدام در باب مسائل گوناگون دستوراتی را صادر کرده‌اند. با توجه به آنچه که در این جا مورد نظر است یعنی دستورات فقهی در مورد معماری و ساخت مسجد، هر کدام از فقها مواردی را ذکر کرده‌اند که این موارد به دو دسته کلی تقسیم می‌شود: "الف) احکامی که ممکن است بروز کالبدی نداشته باشند مانند استفاده از اموال حلال در احداث مسجد، شرایط و ویژگی‌های آباد کنندگان مسجد و ... ب) احکامی که مستقیماً بر کالبد و معماری مسجد تأثیر می‌گذارند مانند رعایت سادگی، ترتیب برگزاری نماز جماعت، زینت کردن مسجد و ... (همان: ۱۱). اما با نگاه به سرگذشت اسلام متوجه می‌شویم که دستورات فقهی چنان که باید مورد توجه قرار نگرفته است بلکه بعضاً مخالف آن اجرا شده است. البته باید در نظر داشت که با توجه به ایجاد چند دستگی‌ها و تفرقه در میان مسلمانان خود فقها نیز بعضاً در ایجاد این دگرگونی‌ها و برداشت‌های ناصحیح و ناصواب از اصالت اسلام نقش داشته‌اند و حتی مخالف با آن دستوراتی را صادر کرده‌اند. با این تفاسیر آنچه که مورد نظر اسلام است و بر آن تأکید دارد تا در امور مختلف رعایت گردد اخذ درست دستورات از چهار موضع است و به آن تأکید دارد: "الف) کتاب (قرآن) ب) سنت (قول، نقل و تقریر پیامبر یا امام) ج) اجماع (اتفاق آراء علمای مسلمین در یک موضوع) د) عقل" (همان: ۹). در همین راستا روایات و احادیثی که پیامبر و ائمه در مورد معماری و ساخت مسجد بیان داشته‌اند را ذکر می‌نماییم تا معماران آن‌چنان که شایسته است به کار خلق این فضای روحانی بپردازند (ن. ک شکل شماره ۳).

• امیرالمؤمنین^(ع): آنگاه که مردم مساجد بلند برپا کنند، اعمال آنها تباه گشته است. • رسول الله^(ص): هرگاه دیدید قرآن‌ها را می‌آریند و مساجد را تزئین می‌کنند و مناره‌ها را بلند می‌سازند و قرآن را با شعر و آواز می‌خوانند و مساجد را گذرگاه و راه عبور قرار می‌دهند، مؤمن در آن زمان از طلای سرخ و خالص کمیاب تر است؛ مساجدشان آراسته، اندامشان پاکیزه، ولی قلب هایشان از مردار بد بو آلوده تر است. • رسول الله^(ص): من به بلند ساختن مساجد مأمور نشده‌ام. • حضر امیر^(ع) به مناره ای بلند برخورد کردند. فرمان داد تا آن را خراب کنند. آنگاه فرمودند: مناره را بایستی هم سطح پشت بام مسجد ساخت.	بلند مرتبه سازی مسجد
• امام محمد باقر^(ع): اول چیزی که قائم ما-عجل الله تعال فرجه- بدان اقدام می‌کند، سقف مساجد است که آن را شکسته و فرمان میدهد تا برای مساجد سایبانی همچون سایبان حضرت موسی^(ع) بنا کنند.	سقف مسجد
• رسول الله^(ص): مساجد را صاف و بدون کنگره بسازید. • امام محمد باقر^(ع): هنگامی که قائم آل محمد^(عج) قیام کنند، کنگره هر مسجدی در روی زمین را ویران می‌کنند.	خلوص هندسی
• هرگاه حضر امیر^(ع) در مساجد به محرابی بر می‌خورد، آن را تخریب می‌کند و می‌فرمود: این‌ها شبیه کشتارگاه‌های یهود است.	محراب
• بعد از فتح خیبر که با افزایش شمار مسلمین همراه بود و فضای مسجد مدینه دیگر کفایت نمی‌کرد، حضر امیر^(ع) به توسعه مسجد اقدام کرد. نکته قابل توجه آن که این توسعه، شمایل مربع گون پلان را تغییر نمی‌دهد. به این نحو که هر کدام از اضلاع هفتاد ذراعی مسجد به صد ذراع افزایش می‌یابد. نکته قابل اجتهاد آن است که هندسه در توسعه اولویت دارد و توسعه باید با حفظ ویژگی‌های اولیه صورت پذیرد. درهای مسجد نیز که پیش از توسعه در وسط اضلاع دیوارها قرار داشت، با افزایش طول دیوار جا به جا شده تا دوباره در میانه قرار بگیرد. با این حال در توسعه‌هایی که پس از پیامبر صورت گرفت این الگو از اولویت خارج شد.	امکان گسترش پلان

شکل شماره ۳: احادیث و روایات پیامبر (ص) و ائمه (ع) پیرامون معماری مسجد (اکبرزاده، ۱۳۹۳: ۱۴۳-۱۴۲)

"در بناهای مذهبی درون شهرها، مسجد جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهد. مسجد به‌مثابه برجسته‌ترین عنصر معمارانه منبعث از دین اسلام از اولین ازمینه حضور مدنی این دین، با جامعه همراه بوده است. مسجد کانون عبادتی، اجتماعی، فرهنگی فرهنگ دیرپای است که هرگز نمی‌تواند از ساختار اجتماعی و شهری آن جدا شود. از این‌رو، مسجد را می‌توان به‌عنوان محوری‌ترین، کانونی‌ترین و ارزشمندترین عنصر کالبد متبلورکننده‌ی مدنیت جامعه اسلامی دانست" (بهرامی و همکاران، ۱۳۹۳: ۴). به‌نظر می‌رسد عنایت به احادیث و روایاتی که از پیامبر و ائمه معصوم به‌جا مانده، درطول تاریخ اسلام از مغفولات زندگی مسلمانان بوده است. چراکه، همان‌طور که در این مقاله گوشه کوچکی از گذشته معماری و ساخت مسجد را بررسی کردیم متوجه شدیم آنچه که به‌عنوان سنت پیامبر در امر مسجد سازی شاهد آن هستیم با آنی که پیامبر خود با دستان خویش برپا داشت تفاوت‌های بنیادینی دارد. به‌هرحال به‌نظر نگارنده جامعه‌ی معماری معاصر ما می‌باید آموزه‌های اصیل اسلامی را در برپا داشتن این مکان مقدس به‌کار گیرد و به نگاهی انتقادی به آنچه که امروزه به‌عنوان اساس معماری این مکان خوانده می‌شود اهتمام ورزد. برای دستیابی به این مهم می‌بایست با درهم‌آمیزی کارکردهای محتوایی و عملکردهای کالبدی، طرحی را به اجرا بگذارد که از یک طرف با دستورات دینی مغایر نباشد و از طرف دیگر با حفظ قابلیت انعطاف، از جمود و ایستادگی در یک کالبد متعین جلوگیری کند (ن. ک شکل شماره ۴).

شکل شماره ۴: مفاهیم شکلی و محتوایی ارائه شده در مقاله

۵- نتیجه گیری

باتوجه به اینکه جامعه‌ی ما یک جامعه اسلامی است شناخت تعالیم و دستورات دینی برای مسلمانان امری ضروری به‌نظر می‌رسد. با نگاه به تاریخ اسلام شاهد وجود تشمت و چند دستگی در میان مسلمانان هستیم که خود این قرائت‌های متفاوت و گوناگون از دین موجب سرگشتگی و تشویش در میان جامعه اسلامی شده است. در این شرایط برداشت درست و مناسب از این تعالیم و به‌کارگیری آنها در تمامی زمینه‌های زندگی مهم می‌نماید. بنابراین داشتن بصیرت کافی و صحیح در برداشت از این آموزه‌ها و به‌کار بستن بجا و متناسب با شرایط زندگی ضروری به‌نظر می‌رسد. در همین راستا تعالیم اسلامی در رابطه با معماری و ساخت مکان‌ها و کاربری‌های مختلف می‌باید مدنظر ما قرار گیرد که متأسفانه در این حوزه هم متأثر از سرگذشت تاریخی جامعه اسلامی شاهد برداشت‌های ناصحیح و ناصواب از این آموزه‌ها هستیم. به‌همین دلیل در مبحث معماری و ساخت مسجد آن‌چنان که گفته شد نیز این استجاله صورت و سیرت مسجد را مشاهده می‌کنیم. در این مقاله سعی بر این بود تا با بازخوانی متون دینی و بازشناسی معماری مسجد ساخته شده به دست پیامبر به شاخص و الگویی در ساخت مسجد و نگاهی انتقادی به پیشینه

ساخت این مکان مقدس دست یابیم. از همین حیث تفاوت این مقاله با دیگر منابع از منظر پرداخت به موضوع و نتیجه کیفی حاصل از آن است. مسئله این سطور نقد و طرد بر ساخته‌ها و افزونه‌های حکومت‌ها و حاکمان به‌ظاهر مسلمان بود که در ایجاد بدعت‌ها و تمتع شخصی و قبیله‌ای از هیچ تلاشی دریغ نکرده‌اند و گواه تاریخ شاهدهی بر این مدعا است. به‌همین منظور رجوع به تعالیم اصیل اسلامی از طریق قرآن و سنت از اهمیت بالایی برخوردار است. به‌گونه‌ای که نگاه به معماری مسجدالنبی در مدینه که خود پیامبر پایه‌گذار آن بودند و مفاهیم مدنظر اسلام را در معماری آن رعایت کردند، می‌تواند درسی آموزنده برای معماران، در ساخت این مکان مقدس دربر داشته باشد.

منابع

۱. ارغون، محمد و سجودی، فرزانه (۱۳۷۶)؛ استحاله‌ی قداست مسجد؛ فصلنامه هنر؛ شماره ۳۳
 ۲. اکبرزاده، محسن (۱۳۹۳)؛ تأملی در منظر ادراکی مسجد مبتنی بر رضایت خداوند؛ فصلنامه همشهری معماری؛ شماره ۲۵
 ۳. بمانیان، محمدرضا (۱۳۸۶)؛ بررسی نقش خدا محوری در معماری مسلمانان؛ نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران؛ شماره ۵؛ جلد ۱۸
 ۴. بیگدلی، عطاءالله (۱۳۹۳)؛ قابلیت کلیدی مسجد در فرآیند تمدن سازی معاصر؛ فصلنامه همشهری معماری؛ شماره ۲۵
 ۵. حجت، عیسی و ملکی، مهدی (۱۳۹۱)؛ هم‌گرایی سه گونه بنیادین هندسی و پیدایش هندسه مسجد ایرانی؛ فصلنامه هنرهای زیبا؛ شماره ۴
 ۶. سرتیپی‌پور، محسن (۱۳۷۹)؛ احکام فقهی و معماری مسجد؛ فصلنامه مسکن و محیط روستا؛ شماره ۹۱ و ۹۲
 ۷. طاهرطلوع‌دل، محمدرضا و مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و صادقی حبیب‌آباد، علی (۱۳۹۵)؛ بازشناسی مانایی ماهیت انگاره‌های قدسی در معماری اصیل اسلامی ایران مبتنی بر شناسایی هویت پایدار کالبد مساجد جامع ایرانی؛ دوفصلنامه معماری و شهرسازی پایدار؛ شماره ۲
 ۸. طریقی، سید محمد (۱۳۷۹)؛ ویژگی‌های معماری مساجد اسلامی؛ فصلنامه هنر؛ شماره ۳۳
 ۹. قائدان، اصغر (۱۳۸۶)؛ معماری مساجد و ابنیه در عصر پیامبر؛ فصلنامه میقات حج؛ شماره ۵۹
 ۱۰. کریمی، علیرضا (۱۳۸۹)؛ درآمدی بر معماری نخستین مساجد با نظر به تاریخانه دامغان؛ ماهنامه کتاب ماه هنر؛ شماره ۱۴۱
 ۱۱. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و مشایخی، محمد و بهرامی، منیره (۱۳۹۳)؛ الگوهای طراحی مسجد در معماری معاصر؛ فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی؛ شماره ۵
 ۱۲. مهدوی‌نژاد، محمدجواد و مشایخی، محمد (۱۳۸۹)؛ بایسته‌های طراحی مسجد بر مبنای کارکردهای فرهنگی - اجتماعی؛ دوفصلنامه آرمانشهر؛ شماره ۵
 ۱۳. مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی (۱۳۹۸)؛ اولویت‌بندی و تفحصی بر اصول و ارزش‌های معماری ایرانی دوره اسلامی؛ مبتنی بر تجلی معنا در عناصر کالبدی معماری (با استعانت از آیه ۲۳ سوره مبارکه حشر)؛ فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی؛ شماره ۲۳
 ۱۴. مهدی‌نژاد، جمال‌الدین و عظمتی، حمیدرضا و صادقی حبیب‌آباد، علی (۱۳۹۸)؛ تبیین راهبردی مؤلفه‌های حس معنوی در معماری مساجد ایران؛ فصلنامه مطالعات ملی؛ شماره ۲
 ۱۵. نقره‌کار، عبدالحمید و حمزه‌نژاد، مهدی و عطایی‌همدانی، محمدرضا (۱۳۹۰)؛ بررسی و الگوشناسی مکان‌یابی مساجد عصر نبوی در مدینه - مقدمه‌ای برای دست‌یابی به اصول مکان‌یابی مسجد در شهر اسلامی؛ فصلنامه باغ نظر؛ شماره ۱۶
۱۶. <http://www.asriran.com> <Access time: 26/05/2020>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی